

Kirjanik, võitleja

Kohtusin esmakordselt Evald Tammlaanega 1944. aasta märtsikuus Stuthofi koonduklaagris. Algul paistis ta mulle flegmaatikuna. Et mina otsisin tutvust «alistamatutega», nagu seda olid kunstnik Georg Loik ja Aleksander Kulmann (praeguse nimega Agu Murdvee), siis esiti meie tutvus nagu ei sobinud. Hiljem, kui elasime ühes barakis ja tutvusime lähemalt teineteisega, taipasin, et Evald Tammlaan on tõeline «alistamatu». Kuigi tal puudus lõõv, sõjakas energia, oli tal tohutu sisemine kindlus. Ta elas peamiselt teistele, kuna enda suhtes oli ta lubamatult ükskõikne. Meie tutvusime järgmiselt. Kui Tammlaan loodi meie barakki, lõi barakivanema üks abiline teda kepiga selga. Läksin kohe lööja juurde ja ütlesin, et kas tema kirjaoskamatu mats, teab, et ta lõi meie tunnustatud kirjanikku Evald püüdis mind rahustada. Ta mainis, et sellega ei solvatud tema inimväarikust, sest fašistid on tallanud inimsuse porri, on loole inimestes hävitanud. See juhtum näitas, et Evald Tammlaan, suur humanist, suutis ka surmalaagri toores olukorras oma kõigutamatut sisemist rahu alal hoida.

Süü algas meie sõprust, kuid kahjuks läksid meie arvamused tookord paljuski lahku. Nimelt organiseerisid kapten Balta ja Agu Murdvee ko-

hpeal vastupanuliikumise viieliikmelise juhtgrupi, kuhu kuulusin ka mina. Meie ülesandeks oli ühtlasi vangide meeleolu ja tervise eest hoolitsemine, et taluda rasket laagrielu. Vangide tervise hoidmise eesmärgil võitlesime suitsetamise vastu. Jälgisime, et keegi ei vahetaks oma tol-

tu tubaka vastu. Selles olime nii järeleandmatud, et tarvitasime isegi füüsilist jõudu, kui olukord nõudis. Tammlaan oli kirglik suitsetaja. Hea kunstnikuna teenis ta hästi pühadekattide joonistamise ja pilpudele laagrimotiivide graveerimisega. Töö eest võttis ta tasuks ainult tubakat ja jagas seda ka teistega. Peab ütleva, et tubakas oli laagris kallis: üks tikutoosiäris maksis päevase leivaportsu. Püüdsin Tammlaant veenda, et ta võtaks töötasuks leiba ja hoiaks oma tervist, kuid tema naeratas ainult mühedalt ja arvas, et ta peab lõpuni vastu. Tammlaan oli kindlalt veendunud, et fašistid ei jäta meid elusalt. Nõukogude armeega käite, vaid «lkkvi-deerivad» laagri. Mina püüdsin teda veenda, et mõne ootamatu juhuse läbi võime siiski pääseda. Järelikult olin mina optimist, tema pessimist, ent ma ei suutnud olla kunagi nii rahulik kui tema.

Tammlaan oli alati liikuv, toimekas ja kaasmaalaste suhtes abivalmis. Kui kellelgi oli vaja tõlki või koju kirjutada, ei keeldunud ta kunagi oma abist. Kirji pidi olema saksakeelne. Siin oligi probleemiks, kuidas kirjutada nii, et kodused saaksid meie olukorrast enam-vähem õige pildi, sest kirjapaberit oli trükitud pikk kiidulaul heast olukorrast meie laagris. Meie pidime ise kirjutama, et «olin

terve ja rõõmus», sest muldu ei läinud kiri adressaadile kätte. Mina närisin sullepead, ent ühtegi head lauset pähe ei tulnud. Tammlaanel valmis üks kiri teise järel. Ta leidis tõesti teravmeelised lauseid, millest võls aru saada nii või teisiti. Ka siin jäi ta kirjanikuks.

1944. aasta sügisel muutus Tammlaane väljanägemine halvemaks. Kuid ise ei teinud ta sellest väljaagi. Kui ilmad muutusid külmemaks, käis Tammlaan ikka ringi õhukese pintsakuga ja paljakaši. See kõik ei näinud teda häirivat. Me suretsemise talle kampsuni ja kindad. Varsti viidi Tammlaan halg-lasse. Sain taanlastelt veidi toiduaineid ja läksin teda sinna vaatama. Ta oli väga nõrk, ent tema kollakal näol oli ikka heasüdamlik naeratus. Mina läksin haiglasse teda julgustama, kuid olukord muutus hoopis vastupidiseks. See oli meie viimne kohtumine. Varsti pärast seda, s. o. 23. jaanuaril, algas laagri evakueerimine. Viidi ära kõik enam-vähem terved vangid. Kohale jäeti halged ja päris nõrgad, kes ei oleks jõudnud rasket jalgrännakut labi teha.

Tammlaane viimaste elupäevadel oli temaga koos olnud Rein Järvine (elab Tallinnas). Tema sõnade järgi suri Evald Tammlaan 17. märtsil 1945. aastal näha tagajärjel südameinfarktusse.

Nüüd, alles paljude aastate järel, näib, et ma mõistan Evaldit õigesti. Nimelt sain ma kõnelusest ajakirjanik Raudseppaga Tammlaanest teada, et ta oli põdenud noorena tuberkuloosi. Laagris aktiveerus too kuri haigus uuesti, kuid ta ei rääkinud sellest kunagi. Ja siis kõneles sm. Raudsepp oma esimesest kohtumisest Tammlaanega: ««Päevalehe» toimetusse tuli noor ajakirjanik Evald Stein

Rakverest ja rääkis, et ühel tema kolleegil minna veksel protesti. Ta otsis raha sõbra veksil väljaostmiseks.» Evald Tammlaan elas oma nooruselst kunj surmani ikka teistele. Kui ma teda suitsetamise ja teistele suitsu andmise pärast noomisin, siis seletas ta mulle oma heasüdamliku naeratusel saatel: «Vaata, kui ma oma töö eest ainult leiba võtaksin, ei suudaks ma kõiki toita, ent nüüd näed, kui õnnelikud on need, kes on kas või paar mahvi tõmmanud. Nad unustavad helkekski selle hirmsa olukorra, milles nad kogu aja viibivad.» Ja rohkemat ma oma kaaskannatajate heaks teha ei suuda.»

Nüüd mõistan ka mina Sind, Evald. Sa andsid inimestele kogu elu jooksul nii palju, kui suutsid. Ja seda polnud vahe.

A. MURRE,
endine fašismivang